

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ АКТИВІЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Лалакулич Марія

кандидат економічних наук, доцент,
Ужгородський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету
e-mail: Lalakylich.Mariya1969@gmail.com

У статті охарактеризовано модель фінансового забезпечення вищої освіти, виділено його складники. Проаналізовано місце України за Індексом глобальної конкурентоспроможності, результати національного дослідження «Молодь України 2018» та видатки державного бюджету на вищу освіту. Досліджено проблему міграції українських абітурієнтів у зв'язку з фінансовим забезпеченням закладів вищої освіти України.

Ключові слова: вища освіта, фінансування, міграція

АБСТРАКТ

A tanulmányban a felsőoktatás pénzügyi támogatásának modellje és annak alkotóelemei kerülnek bemutatásra. Elemezzük Ukrajna helyét a globális versenyképességi index alapján, illetve az „Ukrajna Ifjúsága 2018” nemzeti felmérés eredményeit és az állami költségvetés kiadásait a felsőoktatásra. Megvizsgáljuk az ukrán felvételizők migrációs problémáit az ukrán felsőoktatási intézmények pénzügyi támogatásával összefüggésben.

Kulcsszavak: felsőoktatás, támogatás, migráció

Вступ

Суспільно-політичні потрясіння та соціально-економічна криза, що супроводжували черговий етап боротьби за незалежність та суверенність України у період після Революції гідності, зумовили активізацію міграційних процесів. Суттєво зросла внутрішня міграція, що стало викликом для нашої держави, де досі таких явищ не спостерігалось та не розроблялись механізми стабілізації внутрішньої ситуації за цим напрямком. Посилилась також зовнішня міграція, причому, якщо маятникова зовнішня трудова міграція некваліфікованих кадрів протягом багатьох років була характерним явищем для української

економіки, то на нинішньому етапі спостерігається загрозливе зростання міграції кваліфікованих кадрів та абітурієнтів в силу активізації іноземних конкурентів на ринку праці та освітніх послуг. У сукупності ці тенденції створюють загрозу економічній безпеці держави та посилюють вимоги до якості теоретико-методичних засад державного регулювання економіки, зокрема, фінансового забезпечення вищої освіти в Україні.

Як зазначає Гринькевич О. С., глобальні процеси суспільного життя в Україні та світі останніх десятиліть, серед яких розпад Радянського Союзу та перехід від біполярної до багатополлярної геополітич-

ної карти світу, прискорений розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, спричинили активізацію соціокультурних процесів. Їх поштовхом і водночас результатом, на думку науковця, стала освітня міграція [1, С. 254]. Погоджуємось з твердженням Степурина С. О., Дериховської В.І., що сучасний світ охопила глобалізація, найбільшими проявами якої є міграція населення, розповсюдження та транснаціональний обмін знаннями. Як зазначають науковці, ці базові аспекти глобалізаційних процесів водночас виступають рушійною силою та наслідком посилення тенденцій всесвітньої політичної, економічної, культурної та освітньої інтеграції й уніфікації [2, С. 496]. Освітню міграцію як загрозу для сталого розвитку національної економіки та людського капіталу вдало характеризує Смалійчук Г. В.: «Зміна постіндустріального укладу перетворила людський ресурс на визначальний чинник високого конкурентного статусу країн. Міграція висококваліфікованих фахівців і вчених чинить значний вплив на соціально-економічний розвиток держав: позитивно впливає на якість економічного зростання країн імміграції та означає втрату конкурентних переваг для країн еміграції» [3, С. 64].

Поряд з цим, питання потенціалу трансформації моделей державного фінансування вищої освіти з урахуванням процесів активізації освітньої міграції на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку України досліджене недостатньо.

Метою дослідження є обґрунтування шляхів подолання загроз фінансового забезпечення вищої освіти в умовах активізації міграційних процесів.

Результати дослідження

Якісна вища освіта є однією з центральних конкурентних переваг держави. Як справедливо зазначає Ткачук О. В., фінансове забез-

печення освіти є основною умовою забезпечення якості освітніх послуг, підтримки конкурентоспроможності вищих навчальних закладів не лише в межах держави, а й на світовому ринку [4, С. 636]. Досягнення ефективності функціонування системи вищої освіти в Україні залежить від якості державного регулювання. Погоджуємось з авторами Концепції забезпечення якості вищої освіти України проекту Tempus: «Принципи менеджменту ВО в Україні залишилися адміністративними, оскільки фінансування університетів (крім приватних) можливе тільки з бюджету (за винятком невеликих поступок у вигляді платних освітніх послуг). І зміст процесів в українській системі освіти не змінився. А зовнішнє українське середовище – це вже не планова економіка, а дикий ринок часів первісного нагромадження капіталу. Крім того, стрімка світова глобалізація освіти та студентська мобільність призвели до диверсифікації постачальників освітніх послуг, створюючи необхідність в посиленні якості вищої освіти. Головним замовником освітніх послуг і контролером їх якості тепер є суспільство, а не держава» [5].

За Індексом глобальної конкурентоспроможності Україна посідає 83 місце зі 140. Найгірші місця наша держава посідає за такими складовими конкурентоспроможності, як макроекономічна стабільність (131), фінансова система (117), інституції (110). Поряд з цим, за групою показників 'skills', що дозволяють оцінити ефективність системи освіти, Україна перебуває на 46 місці. Однак, докладний аналіз засвідчує спірний характер рейтингових позицій України за цим напрямком. Найвищі показники спостерігаються за напрямками «кількість учнів на одного вчителя у початковій освіті» (32 місце), «середня тривалість навчання» (51), «критичне мислення у навчанні» (41). Так, перший і другий показники мають інтенсивний характер; останній показник визначається за результатами відповіді запитання «У

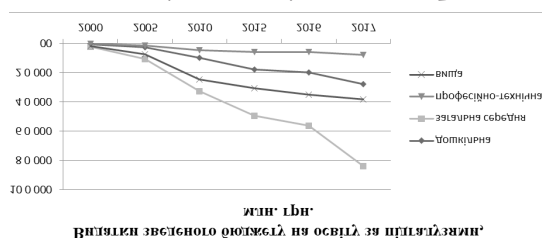
вашій країні, як ви оцінюєте стиль навчання?», що базується на суб'єктивних оцінках, адже у різних країнах та культурах вкладається відмінний зміст у поняття креативного та критичного мислення. Реальний рейтинг України швидше ілюструє показник «Рівень підготовки працівників», за яким наша держава перебуває на 74 місці, оскільки саме цей показник визначає ефективність функціонування освітньої системи як джерела кваліфікованих кадрів для національної економіки [6].

У цьому контексті звернемось до результатів національного дослідження «Молодь України 2018», у якому представлено критичний показник, що характеризує ефективність державного регулювання освітньої системи – робота за фахом. Державне фінансування освіти здійснюється на засадах зміцнення трудового потенціалу країни, забезпечення трудовими ресурсами потреб ринку праці, реалізації політики сталого розвитку. При цьому з року у рік показник роботи за фахом залишається на рівні 50%. Так, на запитання «Чи працюєте Ви за фахом?» ствердно відповідь у 2018 р. дали 48,8% респондентів [7, С. 50]. У системному зв'язку з міграційними настроями молоді, такий показник свідчить про кризу системи вищої освіти в Україні, існуючих моделей управління та фінансування. Так, згідно з опитуванням, зі свого населеного пункту бажають виїхати: до країн Європейського союзу 35,2% опитаних, до інших країн – 16,1%, до країн СНД – 7,0%, ще не знають куди – 10,0%. Тенденції внутрішньої міграції значно стриманіші – до столиці бажають переїхати 13,6% опитаних, до обласного центру своєї області – 9,4%, до іншої області – 5%. Отже, спостерігаємо ситуацію, коли держава безсила захистити свої інвестиції у людський капітал, здійснені шляхом фінансування вищої освіти.

Фінансове забезпечення вищої освіти як інвестиція у людський капітал держави здійснюється за низкою напрямків, є системною діяльністю, що охоплює не лише освітню, але і наукову, культурну та виробничу сфери національної економіки. Основним напрямком фінансового забезпечення вищої освіти на сьогодні залишається фінансування закладів вищої освіти.

Центральним макроекономічним показником фінансування вищої освіти є видатки зведеного бюджету на освіту. Динаміка цього показника у грошовому вираженні представлена на рис. 1.

Рис. 1. Видатки зведеного бюджету на освіту за підгалуззями, млн. грн.

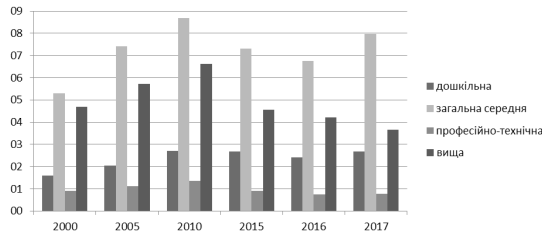

сформовано за [8].

Як бачимо, реформи у сфері вищої освіти, пов'язані з ухваленням нового Закону України «Про вищу освіту», практично не вплинули на динаміку фінансування сфери. Водночас, реформування системи загальної середньої освіти, що розпочалось у 2016 р., опирається на певні фінансові вливання, а це спричинило суттєве зростання витратів за цим напрямком.

Якщо порівнювати фінансування за підгалуззями на основі відносних показників – відсотка витрат до загальних витрат зведеного бюджету, то виявляється, що фінансування вищої освіти протягом аналізованого періоду зменшується (рис. 2).

Рис. 2. Видатки за підгалузями у відсотках до загальних видатків зведеного бюджету, %*

*сформовано за [8].

Припускаємо, що така ситуація обумовлена суттєвим зниженням кількості студентів, котрі навчаються в закладах вищої освіти України (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка зміни кількості студентів за 2010/11 – 2017/18 н.р.*

Навчальний рік	Кількість студентів		Кількість прийнятих на навчання		Кількість випущених з ВНЗ		Кількість студентів	
	тис. осіб	Темп зростання (базовий)	тис. осіб	Темп зростання (базовий)	тис. осіб	Темп зростання (базовий)	на 10 тис. нас.	Темп зростання (базовий)
2010/11	2418,11		506,49		636,29		556,83	
2011/12	2246,36	92,90	409,54	80,86	609,03	95,72	518,95	93,20
2012/13	2106,17	87,10	427,87	84,48	595,25	93,55	487,54	87,56
2013/14	1992,88	82,41	428,36	84,57	560,38	88,07	462,74	83,10
2014/15	1689,22	69,86	361,11	71,30	484,48	76,14	393,49	70,67
2015/16	1605,27	66,39	323,06	63,79	447,42	70,32	375,48	67,43
2016/17	1586,75	65,62	313,86	61,97	386,67	60,77	372,00	66,81
2017/18	1538,56	63,63	323,58	63,89	421,13	66,19	363,00	65,19

*Розраховано автором за [8].

Наведені дані є ілюстрацією, з одного боку, впливу демографічної кризи на стан освітньої сфери в Україні, а з іншого – є ілюстрацією неефективності механізмів державного фінансування вищої освіти. В умовах настільки суттєвого зниження кількості студентів, незмінним залишилось співвідношення прийнятих студентів за джерелами фінансування їх навчання. У 2010/2011 н. р. питома вага прийнятих на навчання у ВНЗ III – IV рівнів акредитації за рахунок коштів державного бюджету складала 44,8%, за рахунок фізичних осіб – 54,1%. У 2017/2018 н. р. це співвідношення складало 45,9% та 52,7% відповідно. Вва-

жаємо, що в умовах суттєвого скорочення кількості студентів доцільно було б запровадити програми розширення бюджетного фінансування вищої освіти. Розуміємо, що метою фінансування вищої освіти за моделлю державного замовлення є підготовка здібних абітурієнтів, відбір яких здійснюється на конкурсній основі. Однак, доцільно було б переглянути політику фінансування у напрямку розробки інвестиційних моделей, що дозволило б, наприклад, співфінансувати здобуття вищої освіти студентами разом з фізичними особами, приміром, через запровадження програм пільгових довгострокових кредитів.

Фінансові засади функціонування системи вищої освіти визначає Закон України «Про вищу освіту» [9]. На сьогодні в Україні функціонують заклади вищої освіти трьох основних організаційно-правових форм: державні, комунальні та приватні. Фінансування державних закладів вищої освіти здійснюється за рахунок коштів державного бюджету на умовах державного замовлення на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, з дотриманням принципів цільового та ефективного використання коштів, публічності та про-

зорості в ухваленні рішень. Фінансування приватних закладів вищої освіти здійснюється їх засновниками та з інших джерел, не заборонених законодавством.

В умовах катастрофічного недофінансування вищої освіти, державні вищі навчальні заклади вимушені залучати абітурієнтів на контрактну форму навчання (за кошти фізичних та юридичних осіб), що, на нашу думку, не зовсім узгоджується з природою та суспільною функцією таких закладів, а саме – реалізацією конституційного права на освіту. У Рейтингу «Рейтинг вишів України за показником «Зараховано на контракт» (2018 р.) перші дев'ятнадцять позицій посідають заклади державної форми власності за винятком приватного Київського університету культури та комунального Київського університету імені Бориса Грінченка [10].

Безперечно, згідно із Законом України «Про вищу освіту» (далі – Закон), «кошти, отримані закладом вищої освіти як плата за навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів або за надання освітніх послуг, не можуть бути вилучені в дохід державного або місцевих бюджетів», що дає змогу державним ВНЗ компенсувати нестачу бюджетного фінансування. Згідно зі ст. 73. Закону, заклад вищої освіти відповідно до законодавства та статуту може надавати фізичним та юридичним особам платні послуги за умови забезпечення надання належного рівня освітніх послуг як основного статутного виду діяльності. Державні і комунальні заклади вищої освіти мають право надавати додатково платні освітні та інші послуги виключно понад обсяги, встановлені державним стандартом, та поза діяльністю, що фінансується за рахунок коштів відповідних бюджетів, що сприяє гарантуванню якості підготовки студентів за державним замовленням. Крім того, державні і комунальні заклади вищої освіти мають

право надавати додатково платні освітні та інші послуги виключно понад обсяги, встановлені державним стандартом, та поза діяльністю, що фінансується за рахунок коштів відповідних бюджетів [9].

Проте, з урахування незадовільного фінансового забезпечення, така ситуація утворює додаткове навантаження на трудовий колектив ВНЗ, вимагає від державних університетів вступати у конкурентну боротьбу за абітурієнтів та у підсумку є, по суті, досить дискусійною практикою державно-приватного партнерства за нинішніх соціально-економічних умов. Так, згідно із Законом, платні освітні послуги можуть надаватися тими самими структурними підрозділами, що здійснюють освітній процес за державним замовленням, або утвореними для надання платних послуг окремими структурними підрозділами навчального закладу, що діють на підставі положення, затвердженого відповідно до законодавства та статуту закладу вищої освіти [9].

Певні гарантії фінансового забезпечення вищої освіти встановлюються положеннями Закону щодо державного замовлення. Зокрема встановлено, що загальний обсяг державного замовлення для підготовки фахівців ступенів молодшого бакалавра, бакалавра (магістра медичного, фармацевтичного та ветеринарного спрямувань) на поточний рік становить не менш як 51 відсоток кількості випускників загальноосвітніх навчальних закладів, які у поточному році здобули повну загальну середню освіту; загальний обсяг державного замовлення на підготовку фахівців ступеня магістра на поточний рік становить не менш як 50 відсотків кількості осіб, які у поточному році здобудуть ступінь бакалавра за державним замовленням; загальний обсяг державного замовлення на підготовку фахівців ступеня доктора філософії на поточний рік становить

не менш як 5 відсотків кількості осіб, які у поточному році здобудуть ступінь магістра за державним замовленням [9].

До того ж, заклад вищої освіти, що має статус дослідницького, має переважне право на отримання державного замовлення на підготовку фахівців ступеня магістра в обсязі до 75 відсотків обсягу випуску бакалаврів, які навчалися за кошти державного бюджету в цьому закладі вищої освіти, а обсяг державного замовлення на підготовку фахівців ступеня доктора філософії – до 20 відсотків обсягу випуску магістрів, які навчалися за кошти державного бюджету в цьому закладі вищої освіти [9].

Окремі гарантії встановлені положенням Закону щодо того, що фінансування за рахунок видатків Державного бюджету України підготовки фахівців з вищою освітою встановлюється в обсязі, необхідному для забезпечення на кожні 10 тисяч населення навчання не менше 180 студентів. Також визначено, що обсяг видатків Державного бюджету України на поточний рік не може бути меншим, ніж обсяг видатків Державного бюджету України на минулий рік, збільшений на коефіцієнт інфляції [9].

В умовах активізації міграційних процесів та зниження кількості абітурієнтів, котрі обирають для навчання за кошти фізичних осіб вітчизняні університети, виникають суттєві загрози фінансовій безпеці державних ВНЗ. За даними проекту «Європейська правда» (станом на 2018 р.), «за три останні роки кількість студентів з України у Польщі зросла від майже 10 тисяч до 35 тисяч 584 осіб... Лише 9% українських студентів після навчання планують повернутися додому. 29% хочуть переїхати в іншу країну ЄС, 28% хочуть залишитися в Польщі. 26% студентів ще не знають, куди вони поїдуть» [11].

Ситуація з еміграцією українських абітурієнтів у плані фінансового забезпечення вищої освіти з боку фізичних осіб дещо компенсується іміграцією абітурієнтів з інших країн на навчання у ВНЗ України. Так, станом на 2017/18 н.р. в Україні навчалось 48836 іноземних студентів, з них – 22056 у закладах, підпорядкованих МОН України; 20219 – у закладах Міністерства охорони здоров'я; 5427 – у приватних вищих навчальних закладах [8]. Проте і цей компенсаційний механізм у вітчизняних реаліях є примарним. У березні 2019 р. міністр освіти і науки України Гриневич Л. М. анонсувала запровадження іспиту з мови навчання для іноземних студентів; чинником прийняття відповідного рішення є «результат численних скарг студентів-іноземців, а також посольств іноземних держав на якість викладання іноземними для їхніх громадян мовами – російською та англійською» [12].

На наше переконання, за окреслених умов необхідно докорінно змінювати модель державного фінансування вищої освіти. Безперечно, позитивною є ініціатива щодо «широкого конкурсу», яку протягом останніх декількох років здійснює спроби впровадити МОН України, що полягає у концентрації уваги не на потребах конкретного ВНЗ, а на інтересах абітурієнтів: «Під час вступної кампанії МОН розширить практику використання широкого конкурсу – коли бюджетне місце надається не конкретному вишу, а йде до ВНЗ за вступником з найкращими балами» [13]. Зокрема, використання такого підходу розширять для бакалаврів і вперше застосують для вступу на магістратуру. У певній мірі це сприяє нівелюванню можливого прагнення кращих абітурієнтів до виїзду на навчання за кордон. Водночас, зберігається проблема неузгодженості положень Закону України «Про вищу освіту» та Бюджетного кодексу України. Як зазначила Гриневич Л. М., «ми ще в

2014 році заклали в закон про вищу освіту, що приватні навчальні заклади можуть претендувати на державне замовлення і до них можуть йти місця державного замовлення. Але кожного року Бюджетний кодекс це не передбачає і не включає. І зараз ми знову ведемо діалог з Міністерством фінансів» [14].

Одним з актуальних дискусійних питань сьогодення залишається мета державного фінансування вищої освіти. У рамках існуючої моделі, що є вкрай чутливою до недосконалості інституційного забезпечення, фінансово-економічних криз, суспільно-політичних потрясінь, несприятливих демографічних та міграційних процесів корисність державного фінансування видається вкрай суперечливою. Якщо поглянути на державне фінансування як інвестиції у людський капітал (за аналогією з навчанням за кошти фізичних та юридичних осіб), то очевидно, що логічним наслідком завершення навчання за кошти державного бюджету є здобуття студентом належної кваліфікації та легальне працевлаштування за спеціальністю з подальшою сплатою податків і участю у забезпеченні національних інтересів держави, її соціального й економічного розвитку.

Закон України «Про вищу освіту» містить лише низку пунктів, що стосуються працевлаштування випускників. У ст. 64. Закону зазначається, що випускники закладів вищої освіти вільні у виборі місця роботи, крім випадків, передбачених цим Законом. Заклади вищої освіти не зобов'язані здійснювати працевлаштування випускників. При цьому, держава у співпраці з роботодавцями забезпечує створення умов для реалізації випус-

книками закладів вищої освіти права на працю, гарантує створення рівних можливостей для вибору місця роботи, виду трудової діяльності з урахуванням здобутої вищої освіти та суспільних потреб. Виняток становлять випускники вищих військових навчальних закладів з числа військовослужбовців, котрі направляються для подальшого проходження служби відповідно до законодавства; а також випускники вищих медичних і педагогічних навчальних закладів, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу, котрим держава відповідно до законодавства забезпечує безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм.

Висновок

За результатами проведеного дослідження встановлено, що існуюча модель фінансового забезпечення вищої освіти є недосконалою з урахуванням активізації міграційних процесів, що, поряд з негативними демографічними тенденціями обумовлюють суттєве скорочення кількості студентів та у довгостроковій перспективі можуть призвести до краху людського потенціалу держави. Пропонуємо з метою удосконалення методики державного фінансування вищої освіти переглянути існуючу модель з включення до неї елементів теорії інвестування у людських капітал, що підвищить конкурентоспроможність вітчизняних закладів вищої освіти, сприятиме кращому задоволенню суспільних потреб та стримуватиме міграцію студентської молоді у довгостроковій перспективі.

Список використаної літератури

1. «Вища освіта в Україні 2017»: статистичний збірник. – Джерело: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/03/zb_vo.zip (Скачано: 2019.02.22.)
2. The Global Competitiveness Report 2018. – Джерело: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> (Скачано: 2019.02.22.)
3. Вступ 2018: наступного року бюджетне місце «ходитиме за кращим вступником» не лише на бакалаврат, а й на магістратуру / МОН України. – Джерело: <https://mon.gov.ua/ua/news/vstup-2018-nastupnogo-roku-byudzhethne-misce-hoditime-za-krashim-vstupnikom-ne-lishe-na-bakalavrat-j-na-magistraturu> (Скачано: 2019.02.22.)
4. Вступники зараховані на контракт / Вступ.ОСВІТА.UA. – Джерело: <http://osvita.ua/vnz/rating/vstup-osvita/59048/> (Скачано: 2019.02.22.)
5. Гриневич Л.М. З 2020 року всі іноземні студенти після 1 курсу будуть здавати зно з мови навчання, 2019-го – пілот. – Джерело: <https://mon.gov.ua/ua/news/liliya-grinevich-z-2020-roku-vsi-inozemni-studenti-pislya-1-kursu-budut-zdavati-zno-z-movi-navchannya-2019-go-pilot> (Скачано: 2019.02.22.)
6. Гриневич пояснила, чому приватні виші не отримують держзамовлення / Укрінформ. – Джерело: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2535795-grinevic-poasnila-comu-privatni-visi-ne-otrimuut-derzzamovlenna.html> (Скачано: 2019.02.22.)
7. Гринькевич О.С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання / О. С. Гринькевич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 3. – С. 254–264.
8. Закон України «Про вищу освіту». – Джерело: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (Скачано: 2019.02.22.)
9. Концепція забезпечення якості вищої освіти України: за результатами проекту Tempus “TRUST” «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти України». – Джерело: http://dovira.eu/QA_concept.pdf (Скачано: 2019.02.22.)
10. Молодь України – 2018: результати репрезентативного соціологічного дослідження. – Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. – 72 с.
11. Смалійчук Г.В. Освітня міграція в умовах трансформації ринку праці: значення та особливості регулювання / Г. В. Смалійчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2014. – Вип. 26. – С. 64–70.
12. Степурина С.О. – Дериховська В.І. Тенденції освітньої міграції та її вплив на інституційне середовище в Україні / Степурина С. О. – Дериховська В. І. // Економіка і суспільство. – Джерело: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-17-73> (Скачано: 2019.02.22.)
13. Ткачук О.В. Фінансове забезпечення вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи / О. В. Ткачук // Освітня аналітика України. – 2018. – Вип. 1. – С. 56–62.
14. Українських студентів у Польщі побільшало втричі / Європейська права. – Джерело: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/09/28/7087492/> (Скачано: 2019.02.22.)